

PREMORENI POVIJEŠĆU

Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Desničini susreti 2016. (ur. Drago Roksandić), Biblioteka Desničini susreti, sv. 15, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije – Institut za književnost i umetnost u Beogradu – FF press, Zagreb 2017.

1.

Zagledamo li sasvim kratko u rezultate novog, uspješnijeg početka ili nastavka *Desničinih susreta*¹, u zbornik radova *Desničini susreti 2005. – 2008.* urednika Drage Roksandića i Ivane Cvijović Javorina, uvidjet ćemo, samo uvidom u imena sudionika i njihove teme, da su ga uglavnom iznijeli povjesničari književnosti ili teoretičari povijesti. Obnova ideje proučavanja hrvatsko-srpskih, odnosno srpsko-hrvatskih odnosa kao da je započela inspirirana Desničnim djelom i njegovim neodređenim statusom u povijestima nacionalnih književnosti. Pored ozbiljnih analiza dijelova opusa Vladana Desnice, koje su se sretno nastavile na Prosvjetin *Zbornik radova o Vladanu Desnici* urednika Dušana Rape², od analize Desničine kritike i esejistike i poezije do njegovih kanonskih tekstova, vrijedan je bio napor većega dijela autora priloga da razmisle o metodama komparativne književnosti u svjetlu globalizacije, odnosno o novim trans-, interkulturalnim teorijama u metodologiji povijesti i povijesti književnosti. Očekivanja da ćemo se neutralnije, što će reći i objektivnije pozicije u proučavanju hrvatsko-srpskih kulturnih odnosa i srpsko-hrvatske povijesti doći s osloncem na moderne teorije kulture ili suvremenom metodologijom povijesti kao znanosti, bila su podjednako velika kao što je i zdrava skepsa da ćemo na kraju zaglaviti u praksama nacionalne povijesti s vremenom dobivala za težini. Jednom već oslobođena povijesti kao nužne kontekstualizacije svoga predmeta istraživanja, znanost o književnosti je interdisciplinarnim razvojem projekta postupno sve više i više ustupala mjesto povjesničarima, koji su nam zauzvrat uvijek iznova, posebno regionalnom, ekohistorijskom ili intelektualnom poviješću osiguravali „višak ideologije“ i manjak metodološke strogosti ili svijesti o povezanosti struka. Nije stoga čudno što je tada nastupajuća mlađa garda naših

---

¹ Naime, prva se promocija *Desničinih susreta*, davne 1989. godine, dogodila zapravo na četvrtom jugo-komparatističkom skupu u zagrebačkom Pionirskom gradu; u prikazu programa skupa voditelj projekta Franjo Grčević zapisao je: „U priključku skupu održani su *Desničini susreti – okrugli stol o povijesti i kulturi hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih prožimanja u hrvatskom prostoru od 15. do 20. stoljeća*. Sudionici: Drago Roksandić, Zorica Stipetić, Zvonko Kovač, Gajo Peleš, Franjo Grčević...“ (*Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti 4*, ur. Franjo Grčević, Zagreb 1991, 9).

² Dušan Rapo (ur.), *Zbornik radova o Vladanu Desnici*, Zagreb 2004.

kolegica i kolega osigurala *Desničinih susretima* čisti start, teorijski i ideološki neopterećen, te bila pripravna projektu dati nov zamah. Mala nada da će se ekstenzivno teoretiziranje povjesničara književnosti o pitanjima dvojne pripadnosti opusa ili o problemima hrvatske historiografije nakon raspada Jugoslavije, podignuti na višu razinu promišljanja i povezivanja s teoretičarima povijesti, što lijepo dokumentira taj prvi zbornik³, možda je prerano usahnula pod pritiskom nabujale metodologije interkulturalnih studija, pri čemu kombinacija nacionalne ideologije i suvremenih kulturalističkih teorija kao da nije bila moguća:

„Priroda, funkcije i učinci (kulturne) razlike su pak u žarištu interesa triju danas najaktualnijih teorija kulture: hibridizacije, transkulturacije i transdiferencije. Premda su u mnogim aspektima vrlo slične, svaka od tih teorija kulture želi izboriti vlastito mjesto na tržištu akademskih dobara zbog čega inzistiraju na epistemološkoj distinktivnosti, no srećom, nisu međusobno isključive pa se mogu promatrati kao komplementarne, a ne nužno kontrastne paradigme. Njihovo je zajedničko obilježje svakako pozitivan odnos prema fenomenu razlike koju drže kompleksnijom i slojevitijom negoli je opisuje klasični binaristički kulturalistički model, prostorno i vremenski uvjetovanom te uvijek kontaminiranom odnosima nejednakosti i moći. Štoviše, spomenute teorije konceptualiziraju kulturu kao nedovršeni proizvod neprekidne i nezaustavljive igre razlika koje u nizu nijansi čine okosnicu njezina nestabilnog i fluidnog identiteta.“⁴

Umjesto da studij povijesti revolucioniramo novim književnim i kulturnim teorijama, bojim se da smo studij književnosti opteretili povijesnim temama, ali jesmo li mogli drugačije? Kao što smo poredbeni ili interkulturni pristup možda mogli razviti kao svojevrsan srednji put, upravo kao dominantnu metodu. Ne ulazeći, dakle, u detaljniji prikaz promišljanja tema relevantnih za teorijsko utemeljenje *Desničinih susreta* kao relevantne institucije hrvatske akademske zajednice, recimo samo da su radovi s triju prvih simpozija i danas u teorijsko-metodološkom smislu izazovniji od kasnijih književnih priloga te zaslužuju poseban prikaz, pa i uvijek iznova vraćanje na izvorne projekcije i namjere.

Pogledamo li, ipak, pomnije što je nakon prvog trobroja u zbornicima s *Desničinih susreta* bilo napisano u metodologiji poredbene, interkulturalne ili transkulturalne povijesti književnosti, vidjet ćemo da, suprotno očekivanjima, nema mnogo takvih priloga. Najveći broj autora odlučio je pisati o Desnici ili povijesnim prilikama njegova doba iz perspektive svoje nacionalne historiografije, pa bi se za većinu rasprava moglo reći da ih više povezuje ili obvezuje mjesto i prigoda objavljivanja negoli određena metodologija. Nije stoga čudno što je put do krovne teme kojom su se inicijalno trebali baviti *Desničini susreti*, naime, o hrvatsko-srpskim, odnosno srpsko-hrvatskim odnosima na poredbenim ili interkulturnim osnovama bio dug i opterećen (nacionalnim) povijestima, što će reći i ideologijom. Na kraju, više su zbornici pridonijeli povijesti intelektualne ili urbane Hrvatske, pa i Jugoslavije, a manje su koncentrirano bili posvećeni hrvatsko-srpskom međuprostoru, barem u povijesti književnosti.

Desničini susreti 2009. donose na području književnosti više sintetičke negoli poredbene radove, primjerice, Staniše Tutnjevića, Krištofa Jaceka Kozaka i Dušana Marinkovića, o postupnom napuštanju koncepta socijalne književnosti, preobrazbi Josipa Vidmara i

³ Drago Roksandić – Ivana Cvijović Javorina (ur.), *Desničini susreti 2005. – 2008. Zbornik radova*, Zagreb 2010.

⁴ Zrinka Blažević, „Kako misliti kulturu: suvremene teorije kulture i problem kulturne razlike“, u: Isto, 184.

„tjeskobi stvaranja“ u vremenima nakon Drugog svjetskog rata (na primjeru samoga Desnice).⁵ Sanja Roić će tome dodati (neslavističku) poredbenu paralelu Desnice s piscem kojeg „matične kulture smatraju ‘kontroverznima’“ kao što je bio Ignazio Silone, čiji je roman *Kruh i vino* Desnica u to doba preveo.⁶

Među najznačajnije rasprave književno-poredbenoga tipa valja ubrojiti Brajovićevu analizu ironije i kolektivne memorije u Desnice, Krleže i Andrića: *Zimsko ljetovanje, Aretej i Prokleta avlija* u međusobnom sučeljavanju osim što „ukazuju na potencijalnu distancu prema oficijelnim diskursima društvene moći“, osobitim postupcima „artističkoga posredovanja zaklanjaju i zaštićuju svoje“, u trenutku objavljivanja dijelom subverzivne, u „osnovi izrazito pesimističke, liberalno-ironijske vizije sveta“.⁷ Sličnog je karaktera pretraživanje Davora Dukića i Goranke Šutalo stručne recepcije u kontekstu hrvatske i srpske, odnosno jugoslavenske književne kritike, s obzirom na koncepte ideologije i vlasti u *Proljećima Ivana Galeba*.⁸

Na prvom simpozijском susretu pod krovim nazivom *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*⁹ mnogi su se proučavatelji književnih i kulturnih (ne)prilika vratili svojim nacionalnim piscima i problemima unutar nacionalnih situacija, ali u usporedbi s drugim istraživanjima o istom ili srodnom predmetu istraživanja Zbornik se odlikuje interdisciplinarnim (najčešće se povijest dopunjuje s kulturnom ili književnom povijesti), kao i interkulturnim pristupom, svojevrsnim prekoračenjima u nacionalno-povijesnim ili uže filološkom smislu, u korist regionalne i međunarodne povijesti. Osim kazališne, književne i kulturno-političke povijesti (kao u S. Banović, D. Roksandića, M. Mitrović i I. Matičevića), uvjerljivo se i na nov način piše o pojavi i djelovanju intelektualki, otvarajući temu i iz određene ženske vizure (R. J. Kirin, S. Barać i dr.), da bi se s posebnom pozornosti obradili određeni intelektualci, bilo kao svjedoci ili kao sudionici rata, s osobitim naglaskom na pojedince iz Zagreba i Beograda (o Goranu Kovačiću, Josipu Horvatu, slovenskim intelektualcima, filozofu Zimmermannu, uredniku *Nove Evrope* Milanu Ćurčinu, beogradskim sveučilišnim profesorima i sl.), a ne zanemaruje se veza s Desnicom i njegovom obitelji, kao ni određeni aspekti širega europskoga konteksta.

Naredni dio cjeline, tema *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012.*¹⁰ mnogo je manje privukla stručnjake za književnost. Još je manje bilo poredbeno zasnovanih istraživanja ili međukulturnih pisaca kao povoda za analizu, osim paralele Crnjanski – Krleža te interkulturnog izvještaja o političkom i književnom nesporazumu „u paradigmi odnosa između riječi i stvari“ u slovenskom romanu, kao i o književnosti na rubovima rata Bore Ćosića.¹¹ Svi su se ostali književni prilozi radije

⁵ Roksandić – Magdalena Najbar-Agičić – Cvijović Javorina (ur.), *Desničini susreti 2009. Zbornik radova*, Zagreb 2011, 43-56, 57-68, 85-100.

⁶ Isto, 101-110.

⁷ Roksandić – Cvijović Javorina (ur.), *Desničini susreti 2010. Zbornik radova*, Zagreb 2011, 31-38, 31, 37.

⁸ Isto, 62-77.

⁹ Isti (ur.), *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.*, Zagreb 2012.

¹⁰ Isti (ur.), *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2012.*, Dio 1. i Dio 2., Zagreb 2013.

¹¹ Isto, 277-291, 333-242, 343-354.

bavili intelektualcima u širem internacionalnom kontekstu, primjerice, Adorno i Krleža ili Gottfried Benn između nacionalsocijalizma i unutarnje emigracije, odnosno držali su se nacionalne perspektive i „svojih“ pisaca.

Neobično uspjeti (i prema broju priloga i po koncentrirano obrađenim temama iz lokalne urbane i intelektualne povijesti Splita i Dalmacije) zbornici radova *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945.* te osobito *Split i Vladan Desnica 1918. – 1945.: Umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike*,¹² u nizu kvalitetnih doprinosa proučavanja djela i djelovanja Vladana Desnice, kao i vremena, prostora, povijesti i politika, kulturne i intelektualne povijesti prve polovine 20. stoljeća, kako se one vežu uz kanonska Desničina djela, kao i uz druge teme koje je moguće obrađivati u imenu i značenju Vladana Desnice i njegove obitelji, predstavljaju ogledan primjer povijesnoga i kulturno-povijesnoga istraživanja autora iz različitih akademskih zajednica i s različitim metodologijama, koji u krajnjem zbroju uspijevaju dati impresivnu ukupnu sliku značenja grada Splita za Dalmaciju, kao i važnost Dalmacije u međukulturnim, ne samo hrvatsko-srpskim odnosima.

Izabrana tema – Vladan Desnica i Split – i obratno, po svemu sudeći, bila je dovoljno izazovna da još jednom istraži uzroke i dosege Splita kao tada najvećeg primorskoga grada u Dalmaciji i Hrvatskom primorju, što je s obzirom na isključenost Zadra i Rijeke iz „matice domovine“ imalo dodatnu težinu. Kao što se u brojnim priložima pokazuje, kontrastivna slika međuratnoga Splita zaslužuje baš danas, kada on proživljava novo tranzicijsko razdoblje, određenu interpretacijsku protutežu, kako bi se bolje razumjele i ondašnja i današnja nagnuća njegovih stanovnika, koja se djelomice doživljavaju kao dva nepomirljiva razdoblja. Objektivna, interdisciplinarna slika, međutim, pokazuje da se povijesni kontekst stvaranja ondašnje Jugoslavije i kasniji razvoj splitske urbane scene, do zavidne umjetničke, kulturne i intelektualne razine, može s razlogom dovoditi u vezu. Pokazuje se to i na obitelji Desnica, kao i na ključnim, formativnim godinama sazrijevanja te prvih književnih pokušaja i djelovanja samoga Vladana Desnice, od razvijenih obiteljskih i osobnih veza s vodećim političkim i brojnim intelektualnim poslenicima onoga doba do kompleksnoga razumijevanja kulturnih prilika u dalmatinskom zaleđu, posebno s obzirom na *Magazin Sjeverne Dalmacije*, koji kao da je u ovom zborniku trima komplementarnim priložima konačno afirmiran kao „interkulturalni fenomen sa subregionalnim, sjevernodalmatinskim žarištem“, koji je propitivao „subregionalni identitet“, dok su mu čitatelji kojima se obraća, prije svega, obrazovane osobe „multilingvalne kompetencije“.¹³

Mnogo toga kao da i u odnosu Desnice i Splita ima sličnu pripovijest. Ništa manje značajna jesu obnovljena istraživanja građanskoga Splita, kako njegove arheološke baštine tako i tada nove arhitektonske vizure jer je grad tada bio doživio „nezabilježeni urbanistički i industrijski razvoj“, čime je rastao i njegov kulturni potencijal.¹⁴ Ne treba dvojiti da su te okolnosti utjecale na političko i društveno djelovanje obitelji Desnica te na kulturno formiranje Vladana Desnice. U tom smislu treba razumjeti i određena raslojavanja u splitskom društvu, što neće ostati bez posljedica i za Desničin kasniji književni rad i život (tu posebno

¹² Isti (ur.), *Vladan Desnica i Split 1920. – 1945. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2014.*, Zagreb 2014.; Isti (ur.), *Split i Vladan Desnica 1918. – 1945.: Umjetničko stvaralaštvo između kulture i politike. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Desničini susreti 2015.*, Zagreb 2015.

¹³ Isto, 157-180, 181-234.

¹⁴ Isto, 13-25.

ističem izvanredno zanimljivu raspravu o Desničinu pravno-profesionalnom angažmanu i kasnijim odjecima u romanu *Proljeća Ivana Galeba*. Zanimljiva su i podsjećanja na prijateljstvo s kritičarem Vladimirom Rismondom, koji je među rijetkima pisao pozitivno o poeziji Vladana Desnice, koja je, međutim, kasnije odigrala važnu ulogu u lirizaciji esejističkoga stila romana, kao i određena mediteranska komponenta, sve do analitičkog propitivanja verističke poetike *Zimskog ljetovanja*.¹⁵ Premda se stječe dojam da se neke teme, posebno kada je riječ o ne preobilnom Desničinu opusu, ponavljaju, ipak ostaju kao neprolazna vrijednost ovih *Susreta* uvijek nove interpretacije potaknute krovnom temom, kao i produktivna suradnja povjesničara i povjesničara, odnosno teoretičara književnosti, koja vazda iz neke nove perspektive – kao i u ovom slučaju – iz perspektive međuratnoga i ratnoga Splita, bez obzira na to odakle dolazili i kojem se pristupu utjecali, može međukulturne odnose, često zanemarene u nacionalnim historiografijama, eksponirati u prvi plan i dati im novu vrijednost i za naše današnje doba. Pohvalna je i uspješna tendencija urednika da se u svim raspravama, ali i dodatnim prilozima – pri čemu određenu vrijednost imaju i bogati slikovni prilozi – pokuša dati pregled nad osnovnim biografskim, obiteljskim, povijesnim i političkim činjenicama i tendencijama, kako se ne bismo opet našli u krčmi u kojoj je netko pogasio lampe. I da je samo to zasluga *Desničinih susreta* i serije zbornika u čijem sretnom nizu treba i ove naročito istaknuti, bilo bi dovoljno da se cjelokupna djelatnost Centra za komparativnohistorijske i interkulturne studije ocijeni iznimno korisnom, kako u nacionalnom tako i u širem regionalnom kontekstu.

Ukratko, premda bi druga knjiga o Splitu i Desnici ovdje zasluživala veću analitičku pozornost, uz neospornu kvalitetu priloga, koji su redovito svi dvostruko recenzirani (što iziskuje poseban napor urednika), još je važniji kontinuitet objavljivanja radova, izložbi i održavanja simpozija jer se samo u kontinuitetu stječe sigurnost prosudbi i međukulturno, akademsko povjerenje, još uvijek ne tako samorazumljivo kakvo je već bilo i kakvo bi trebalo biti. U takvom se kontinuitetu mogući nesporazumi, pa i dijametralno suprotna tumačenja, proizašla iz različitih akademskih i kulturnih tradicija, u svojevrsnom interkulturnom znanstvenom dijalogu, „poravnavaju“ i međusobno dopunjuju, relativizirajući naoko važne nacionalno-ideološke opreke i sporove. I to u korist neke više znanstvene istine ili nikada do kraja dosegnute objektivnosti historiografije, čak i onda kada se ona vraća svojim starim, pozitivističkim osnovama. Kao prikladnu dopunu ovim mojim procjenama navodim instruktivan predgovor drugom splitskom tomu dvoje marnih urednika, koji iz broja u broj veoma pregledno, nesebično prosuđuju rezultate „svojih“ pojedinih zbornika kratkim, ali sadržajnim analizama pojedinačnih priloga (usp. *Splitski panoptikum između krajeva dva svjetska rata. Predgovor*)¹⁶.

Posebno bih još istaknuo zbornik radova *Intelektualac danas, s Desničinih susreta 2013.*, održanih u Zadru,¹⁷ koji je više nego aktualnu temu važnosti i marginalizacije angažiranog intelektualca danas, u uvjetima sve veće specijalizacije, tranzicije i postmoderne, postavio

¹⁵ Isto, 73-86, 343-358.

¹⁶ <http://ckhis.ffzg.unizg.hr/files/file/pdf/biblioteka/desnicini-susreti/DS-14-Zbornik-DS-2015.pdf>

Napominjem da se i svi zbornici s *Desničinih susreta* mogu naći na internetskim stranicama Centra, u virtualnoj knjižnici: <http://ckhis.ffzg.unizg.hr/hr/virtualna-knjiznica/>.

¹⁷ Roksandić – Cvijović Javorina (ur), *Intelektualac danas. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2013.*, Zagreb 2014.

kroz općeteorijske, ali i poredbeno-južnoslavističke okvire, kao i kroz inspirativnu aktualizaciju *Proljeća Ivana Galeba*. Ipak, i ovdje su izostali u većem broju očekivani prilozi obrade (istraživanja) i prikazivanja intelektualaca u hrvatsko-srpskim odnosima, a za to zasigurno ima dovoljno povoda i razloga.

2.

Svojedobno sam (povodom simpozija o Strossmayeru) poznatu sintagmu Predraga Matvejevića *jugoslavenstvo danas* pokušao „prevesti“ u teorijski okvir interkulturalnosti, dakako, bez uspjeha.¹⁸ Naime, sve nas koji smo igrom slučaja ili darom sudbine ostali pod stigmom južnoslavističke organizacije studija kao da je dosegnula duga sjena jugoslavenstva u kulturi, kojemu, međutim, nikada nije zapravo određen sadržaj, pa ni dominantne vrijednosti. Istodobno, nasuprot mnogim monokulturnim koncepcijama u okvirima pojedine slavenske nacionalne književne historiografije, na stranim slavističkim studijima podržavale su se predodžbe o višejezičnom ili multikulturnom sadržaju pojedinih slavenskih areala i potrebi adekvatnijega pristupa tom sadržaju; posebno se on zazivao na južnoslavističkom, a najviše na središnjem južnoslavenskom, tzv. serbokroatističkom području. Zagrebački jugoslavisti davno su se odazvali tom pozivu razvojem regionalne književne komparatistike, s namjerom sistematizacije „književne građe“ na poredbenim osnovama, pokušavajući u suvremeni studij književnosti uvesti metode komparativne književnosti. Sretnijim razduživanjem zajedničke države koncept je mogao dobiti i svoju međunarodnu dimenziju, ali se i danas među našim komparatistima, odnosno stručnjacima za svjetsku književnost, dvoji oko internacionalnog karaktera veza, korpusa i sadržaja hrvatskoga i srpskoga¹⁹, odnosno južnoslavenskoga književnog i kulturnog naslijeđa. S pravom se upozorava na njihov međusoban specifičan „domaći karakter“, ne samo za razdoblja zajedničkih društava i država nego i za ona u kojima su si južnoslavenske književnosti bile međusobno strane i udaljene, pa čak i za postjugoslavensko razdoblje. Naglašava se srodnost jezika te određena jednojezičnost, koje omogućuju ne pretjerano tešku književnu razmjenu, kao i relativno laku mogućnost slavista da ovladaju dvama-trima južnoslavenskim jezicima ili korpusima književnosti i tako postaju kompetentnim stručnjacima za šire kulturno područje. U pravilu, južnoslavenske filologije uklopljene su u šire slavističke ili komparativne studije, pa i studije povijesti Istočne Europe, odnosno u srednjo- i jugoistočnoeuropske studije. Nije stoga čudno to što se u pretraživanjima ili reinterpetacijama južnoslavenske kulture naišlo na popularne postkolonijalne, inter- i transkulturne teorije, dapače, što su se otkrivali zajednički sadržaji, bolje rečeno, „kulturni međuprostori“, tj. intenzivan dijalog lokalnih, nacionalnih i vjersko-kulturnih entiteta, kad su se već o pojedinačnim identitetima pobrinule vojske stručnjaka za nacionalne povijesti i nacionalne književnosti, pa i pojedini isluženi slavisti.

¹⁸ U osvit hrvatske demokracije 1990., u Osijeku je održan značajan skup o Strossmayeru, ali su radovi s tog skupa objavljeni u reprezentativnom zborniku tek 18 godina kasnije; usp. „Strossmayer i interkulturalnost danas“, u: *Lik i djelo Josipa Jurja Strossmayera*, ur. Stanislav Marijanović, Osijek 2008, 389-400.

¹⁹ Davno je na to dobrohotno upozorio Zoran Kravar, a njegove tvrdnje da se „ideja komparativnog proučavanja“ hrvatske i srpske književnosti „mora braniti vrlo specifičnim argumentima“, kao i da se one kao „nacionalne institucije“ javljaju tek od najnovijega doba i da postaje „prirodno što problematika hrvatsko-srpskih književnih odnosa prelazi u kompetenciju komparatistike“ supotpisivao sam s najboljim preporukama (Zvonko Kovač, *Poredbena i/ili interkulturna povijest književnosti*, Zagreb 2001, 80).

Mene je osobno privukla interkulturalna hermeneutika, kojom je korak iz poredbenih analiza prema međuknjiževnim tumačenjima omogućio još jednu ključnu spoznaju. Naime, da u uvjetima naše nastavne prakse nije dovoljno aranžirati interpretacijski kontekst istraživanja prema načelima interkulturalnosti, nego da bismo trebali poraditi na afirmaciji korpusa tekstova, danas bih rekao čitave jedne međukulturalne hrvatsko-srpske, južnoslavenske književnosti, s dominantnom osobitosti i kvalitetom u aspektima interkulturalnosti. Posebno je to važno za novije i suvremene južnoslavenske književnosti, u kojima je transkonfesionalna, svjetovna osnova jačala na račun one konfesionalno-nacionalne, koja u korpusu usmene narodne književnosti ionako i nije bila odlučujuća razlikovna komponenta. Pri tomu moramo opet i opet ponoviti: ni u prošlosti, kao ni danas, jednostavnim filološkim kriterijem nije se moglo i ne može se do kraja utvrditi razgraničenje među književnim tradicijama, tako da su čitavi dijelovi književnosti i pojedini opusi ostali u spomenutom „kulturalnom međuprostoru“. Ne znači da se do određenih kriterija nije moglo ili nije pokušavalo doći, ali oni nisu bili općeprihvaćeni.²⁰

Ukratko, hrvatsko-srpska interkulturalnost bila je opterećena nejasnim unutarnjim i vanjskim svojim kulturalnim granicama, tim više što i nacionalno-državne dugo nisu bile definirane; kao što federalni ili konfederalni način organizacije zajedničke države mnogima nije bio po volji, tako ni učitavanje „kulturalnoga međuprostora“, odnosno interkulturalnoga sadržaja u „kulturalnom jugoslavstvu“ ni danas mnogima nije optimalno rješenje.²¹ Uvijek su privlačniji nacionalni prečaci, sve i kad nas bjelodano vode prema stranputici.

Iako se već osjećamo, povijesno gledano, opet na periferiji Zapada, ako ne i u svojim slijepim ulicama kulturalnoga monocentrizma, dok integracijske procese u Europi, svijet Interneta, drugu-treću generaciju ekonomske migracije i izbjeglice sve više obilježava upravo interkulturalnost i u praktičnom, empirijskom smislu, nije naodmet ponoviti kako se interkulturalne teorije postupno etabliraju kao značajna kulturalno-znanstvena i historio-grafska paradigma. Suvremeni džepni rječnik interkulturalnosti²² definira već više od dvije stotine pojmova višestruko interdisciplinarnu praksu koja prelazi granice kulturalnih studija na razna područja života, pa tako i na književnost (ne samo na studij književnosti). Nakon afirmacije interkulturalne znanosti o književnosti, s osloncem na koju sam, između ostaloga, temeljio svoja predavanja na postdiplomskom studiju književnosti, Michael Hofmann izdao je nedavno, sa suradnicom Luliom-Karin Patrut, i – uvod u međukulturalnu književnost, i to ne samo za područje emigrantske književnosti, gdje je ona već bila afirmirana, nego za najšire područje povijesti njemačke književnosti, od srednjovjekovne do suvremene književnosti. Naglašava se, slično kao i u rječniku interkulturalnosti, važnost samoga poj-

²⁰ Posebno su se u tome istaknuli urednici izdanja Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža (npr. Velimir Visković, kako kao urednik *Enciklopedije Jugoslavije* jednako tako i kao urednik *Hrvatske književne enciklopedije*).

²¹ Ili da kažemo pomirljivije, slično kao i pri imaginaciji Jugoslavije u književnosti, tako je i njeno naslijeđe u imaginarnoj kulturalnoj povijesti trajno u određenom kretanju i zasniva se na imperijalnoj prošlosti zemlje; toliko je jasno književnost o Jugoslaviji, a rekao bih, kao i književna historiografija ranijih perioda, bila situirana s „onu stranu nacionalnoga“ te je posredovala „transnacionalnu samosvijest“, stoga ne začuđuje kasnije izbjijanje nacionalizma (usp. Andrea Zink, „Land im Bewegung. Die Imagination Jugoslawien in der bosnisch-kroatisch-serbische Literatur“, u: *Erzählte Mobilität im östlichen Europa. (Post-)Imperiale Räume zwischen Erfahrung und Imagination*, ur. Thomas Grob – Boris Previšić – Andrea Zink, Tübingen 2014, 98-99).

²² Christoph Barmeyer, *Taschenlexikon Interkulturalität*, Göttingen 2012.

ma *međukulturnost* za razumijevanje fenomena međukulturne književnosti. I dok se u Barmeyerovu rječniku pojašnjava uz pojmove interkultura i interkulturalist, pri čemu se interkultura razumije kao dinamična treća kultura koja nastaje u kulturnom kontaktu i komunikaciji kulturno različitih interaktivnih partnera,²³ a interkulturalist se definira kao „Grenzgänger“, osoba koja se teorijski ili praktično bavi interkulturalnosti i interkulturnom komunikacijom, koja pokušava razumjeti ljude koji se u svojem okruženju susreću s interkulturalnosti, dok njegovo djelovanje posebno podrazumijeva konstruktivno ophođenje s kulturnom drugosti i stranosti,²⁴ Hofmann i Patrut interkulturalnost opisuju kao razmjenu između kultura i činjenice da se kulturni identitet može odrediti samo u toj razmjeni i miješanju između svojega i stranoga.²⁵ Kao što smo već više puta naglašavali, i ovdje se navodi da pojedine kulture nisu homogene u sebi i da se u njima mogu pronaći brojna referentna mjerila, koja kulture međusobno čine sličnima, premda je opravdano govoriti o kulturama u množini.²⁶

Najviše zato smatram da, koliko očekivana, toliko i konzervativna osporavanja regionalno-poredbenoga ili interkulturnoga pristupa trebamo dočekati sa zagovaranjem cjeline južnoslavenske filologije, kao najmanje internacionalno relevantne jedinice književno-povijesnoga istraživanja. Naime, zagovaranje središnjega, bosansko-hrvatsko-srpskoga književnog i studijskog polja, kako se ono često prakticira na inozemnim sveučilištima, ne odgovara nam jer svaka država-nacija želi izdvojiti svoj jezik i književnost kao državotvoran (pa ga i afirmirati u svijetu) i tome nemamo što progovoriti. Istina, ostaju oni dijelovi polja (ili korpusa) koji su od pamtivijeka međuknjiževni, ali oni ionako inkliniraju već ponuđenom okviru južnoslavenskih studija kao relativne cjeline. On, između ostaloga, relaksira pojedine parove južnoslavenske kulture jer se odvija u nazočnosti trećega, pa čak i treće interkulture, kao i pred, doduše, sve manje zainteresiranom za „naš slučaj“, međunarodnom slavističkom javnosti. Posebno to mislim za hrvatsko-srpske/srpsko-hrvatske književne i kulturne odnose!

Ne bi li, primjerice, poblizje istraživanje o okolnostima zbog koji je roman *Proljeća Ivana Galeba* objavljen najprije u Sarajevu, kao i kritička recepcija i njegovo razumijevanje u drugim sredinama, istodobno moglo odgovoriti o Desničinu odnosu prema tada aktualnim kulturnim politikama i Zagreba i Beograda? Kako to da je Sarajevo Izeta Sarajlića, Meše Selimovića, Maka Dizdara ili Riste Trifkovića imalo više razumijevanja za njegov „miješani jezik“ i ponešto konzervativan poetički ustroj? Ili se samo radi o sretnom slučaju, prema kojemu Desnica već činom objavljivanja svoga ponajboljeg romana u Sarajevu (dijelom i u časopisu *Život*²⁷) postaje višepripadan, međukulturni južnoslavenski pisac, na korak prema svjetskom piscu?²⁸ Tako možemo pretpostaviti i da je prvo objavljivanje *Kiklopa*

²³ Isto, 79-80.

²⁴ Isto, 81.

²⁵ Michael Hofmann – Iulia-Karin Patrut, *Einführung in die interkulturelle Literatur*, Darmstadt 2015, 7.

²⁶ Isto, 8.

²⁷ Krešimir Nemeć, *Vladan Desnica*, Zagreb 1988, 59.

²⁸ Kao što sam nedavno izrazio rezervu prema kritičkom stavu Sigrid Löffler (*Die neue Weltliteratur und ihre grossen Erzähler*, München 2014), prema kojem se tipično međukulturni pisci, od Salmana Rushdiea do Aleksandra Hemon, proglašavaju novom svjetskom književnosti, tako je teško prihvatljiva teza da svatko onaj koji izdavanjem svojih djela izvan granica svoje ishodišne kulture ili njegovim prihvaćanjem u drugoj kulturi potvrdi svoju dvostruku egzistenciju automatski postaje svjetskim piscem. Smatram tako

Ranka Marinkovića u Beogradu bila dobra preporuka za njegovo trajno prihvaćanje i izvan granica nacionalnoga književnog kanona (makar samo u regionalnom kontekstu). O tom se interkulturalnom dijalogu i radi, dijalogu koji obogaćuje, umnožava književne vrijednosti – do preslagivanja, preslojavanja nove, međukulturalne književnosti.

3.

Kada kritički promotrimo, u svjetlu vlastitoga priloga (ovdje dijelom ponovljena),²⁹ najnovije priloge razrješavanja hrvatsko-srpskih, srpsko-hrvatskih kulturnih odnosa, najprije se možemo složiti s uvodnom objeakcijom urednika te glavnog inspiratora i voditelja svih *Desničinih susreta*, akcija i inicijativa, kolege Drage Roksandića, da je kao, uostalom, i naš ostali rad, ali i mnogi raniji radovi u zbornicima s *Desničinih susreta*, neka vrsta „primijenjenog interkulturalizma“, koji je izravan doprinos naslovljenoj temi:

„Uvršteni, redovito uistinu kvalitetni, tekstovi također su češće izraz ‘primijenjenog interkulturalizma’ nego kritičkog propitivanja njegovih pretpostavki jučer i danas. Najdragocjenijom čini nam se spoznaja koja se neodoljivo nameće nakon čitanja svih uvrštenih članaka da je hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam postojano *en construction*. Njegovo vrijeme, bilo u smislu interkulturalne komparatistike, bilo u smislu kulturnih studija u europskim i svjetskim kontekstima, očigledno tek dolazi jer se i na ovom skupu potvrdila, pored starijih, skupina mlađih istraživača koji ga doživljavaju neizbježnim u svom radu.“³⁰

Tome mogu samo dodati i svoje, kao i uvjerenje nekih teoretičara interkulturalnoga pristupa u književnosti, da se interkulturalna znanost o književnosti, pa i interkulturalna književnost, danas vrlo dobro slaže s aktualnim neokolonijalnim studijima, zatim rodnim i feminističkim, pa i psihoanalitičkim pristupima (samo što ovi potonji to još nisu svjesni), svugdje gdje se problematika stranosti, drugosti, Drugoga, odnosa *ja* i *drugi* postavlja kao istraživačka platforma, u raznim metodološkim obratima, od prostornoga pa do obrata koji u središte svoga interesa uspostavlja tijelo. Međutim, začudno je da u našim okolnostima mnogi od tih pristupa ne prekoračuju granice nacionalne književnosti ili se odmah odluče za svjetsku književnost, premda su nam razveden korpus južnoslavenskih kultura, kao i bogata (ponekad i strašna) povijest Srednje i Jugoistočne Europe ostavili u naslijeđe zavidan korpus vrijednih, upravo kanonskih djela, kao i (za relativno mali prostor) zgusnut raspored povijesnih zbivanja, što bi sve trebalo preispitati u novim paradigmama ili obratima. Naime, gotovo bismo mogli reći da je svaki centimetar južnoslavenskih zemalja, a posebno hrvatsko-srpskih odnosa, natopljen, *premoren poviješću* (nije samo Dalmacija Ljube Stipišića „povišću pritrujena“).

Moramo ipak priznati da je serija simpozija i znanstvenih zbornika nastala plodnom suradnjom povjesničara i stručnjaka za književnost (ne usudim se već reći i povjesničara književnosti jer smo to sve manje). Povijest ili opće povijesne teme ili pojedinačna po-

---

precjenjivanjem i nastojanja da se pojedine južnoslavenske pisce neuklopljene tek u jednom domaćem književnom kontekstu proglašava jednostavno jugoslavenskima ili svjetskim piscima, samo da bi se tako problem riješio.

²⁹ Kovač, „Međuknjiževno čitanje, nove interkulturalne studije. Hrvatsko-srpska interkulturalnost u južnoslavenskom kontekstu“, u: *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Desničini susreti 2016.*, ur. Drago Roksandić, Zagreb 2017, 11-23.

³⁰ Roksandić, „Predgovor“, u: Isto, 8.

vijesna istraživanja davali su često sretan okvir našim istraživanjima (pretežno) intelektualne povijesti i književnosti: povijest nam je bila, kako sam znao u šali reći, odlična pomoćna disciplina jer smo je mi u svojim istraživanjima književnosti sve više zapuštali, u biti ukupan zbroj radova povjesničara i stručnjaka za književnost davao je veoma dobar interdisciplinarni rezultat.

I u ovom je Zborniku tako, čak i u slučajevima kada na prvi pogled imamo povijesna istraživanja koja nisu najneposrednije vezana uz temu, kao iznimno interesantno istraživanje recepcije Marxove misli među Južnim Slavenima u Habsburškoj Monarhiji i Srbiji, jer ona interkulturalizmu, kao terminu koji se na području interkulturnih teorija najviše oslanja na ideologiju, daje dodatan smisao.³¹ Naime, prema definiciji iz *Hrvatske enciklopedije*, interkulturalizam, slično kao i multikulturalizam, naziv je za oblike znanstvenih istraživanja, izobrazbe, javnih politika prema useljenicima te poslovnih odnosa i komunikacija između tvrtki kojima se omogućuje razumijevanje i suradnja među pripadnicima različitih kultura i naroda te tako smanjuju ili uklanjaju predrasude i stereotipi o drugima. Osobno naziv osjećam kao neku vrsta pokreta, pa tako i hrvatsko-srpski ili srpsko-hrvatski interkulturalizam, stoga sam skloniji govoriti o *interkulturalnosti*, u empirijskom i epistemološkom smislu, a najradije se služim pojmovima interkulturalna povijest književnosti, interkulturalna hermeneutika, međuknjiževno čitanje i tumačenje, međukulturalna književnost, međuknjiževna kritika i sl. Ipak, to nipošto ne umanjuje napor istraživača, podjednako povjesničara kao i stručnjaka za književnost, da razna prožimanja, doticaje, veze, dijaloge ili naprosto suživot u višegraničju podvedu pod jedan nazivnik.

Međutim, kako stoji stvar s interkulturalizmom u našim radovima? Nije toliko dobro kako bi se moglo naslutiti iz naslova jer se umjesto o interkulturalizmu, često još uvijek radije govori o jugoslovenstvu, jer se interkulturni odnosi prečesto vide tek kao „unutarnji“ u kontekstu nacionalne kulture i jer se još uvijek ne možemo pomiriti s činjenicom da je optimalan okvir za razvoj interkulturnoga dijaloga u kulturi koji se već godinama propagira u Europskoj uniji, pa i u svijetu – Federativna ili Konfederativna Jugoslavija – nestao i da su je naslijedile nacionalne države koje ideal svoje reprezentacije vide u nacionalnim kulturama te (po mogućnosti) u vjerski i etnički čistim prostorima.

S druge strane, ne samo povijesno naslijeđe nego, srećom, i preostali ostaci nacionalnih manjina među južnoslavenskim narodima i u njihovim državama, pomažu nam da kulturu i procese u kulturi vidimo onako kako su se oni odvajkada razvijali, u međusobnom i europskom (i svjetskom, ako hoćete), međunarodnom kontekstu, ne odvrćajući pogleda s djela, opusa ili autora koji su tom kontekstu prirodna spona. Ne trebam dokazivati – a baš ovaj najnoviji zbornik veoma zorno dokazuje – da je djelovanje i djelo Vladana Desnice, pa i čitave obitelji, bilo u službi i na slavu tih kulturnih međuodnosa, ne samo hrvatsko-srpskih, srpsko-hrvatskih.

Naime, najviše se i u ovom zborniku problematizirala medijalna pozicija kulture obitelji Desnica između hrvatske, talijanske i srpske kulture. Za nijansirano razumijevanje tih odnosa neka nam posluži uvjerenje (s osloncem na Vladana Desnicu) da utjecaj talijanskih pisaca ne treba prenaglašavati („prenabregavati“, kako bismo se ekspresivnije izrazili); „paradoksalno“ je vezati ga izravno uz talijansku kulturu, pored hrvatske i srpske

³¹ *Hrvatsko-srpski/srpsko-hrvatski interkulturalizam danas*, 171-190.

(kako misli Bojan Jović), do toga da se vrlo lijepo analizira upravo izravna, tekstualna veza Itala Sveva i Desnice, autora Luche Vaglia, odnosno donosi dokument-pjesma o vrsnom Desničinu znanju talijanskoga jezika i versifikacije, što obrađuje Sanja Roić, koja često svojim poredbeno-talijanističkim prilozima spretno neutralizira hrvatsko-srpske opreke u Desničinu slučaju.³²

Ako iz ovoga prikaza ispuštim jedan jezikoslovni i ostale povijesne priloge, koji svi otkrivaju živu međukulturnu situaciju u određenom povijesnom dobu, najbliža književnom istraživanju jesu dva priloga o kazalištu, odnosno dramskom stvaralaštvu. Snježana Banović, u svom radu o kazališnim razmjenama između beogradskog i zagrebačkog kazališta, veoma akribično donosi čitav niz potvrda o međukulturnom dijalogu u svijetu teatra, koji je na početku bio potican i određenom kulturnom politikom. Odavno držim da je istraživanje kazališne razmjene najmanje dvostruko zanimljivo iz perspektive interkulturalizma jer svjedoči o susretima kultura na najvišoj razini te je ogledalo interpretacije ili doživljaja druge, odnosno iz druge kulture (režijom i kazališnom kritikom). Zato se lako možemo složiti s autoričnim zaključkom da je povremeno, pored pojedinačnih gostovanja, međusobnih razmjena cijelih ili djelomičnih ansambala, posudbi pojedinaca solista i sl., „naša zajednička kazališna umjetnost postajala interkulturalnom i nadnacionalnom, a njezini nositelji ostali su u povijesti zapisani kao reformatori svojih kazališta“.³³ Isto tako, iako je postavljanje Desničine drame *Ljestve Jakovljeve u Beogradu* bilo manje uspješno, Aleksandra Kuzmić empatijskom otvorenosti na objema stranama, u usporedbi Desnice sa suvremenim beogradskim komediografom Dušanom Kovačevićem vidi zajednički motiv *prividno živih ljudi* i njihovu ideologiju, strah i beznade s kraja prošloga stoljeća, kada „Kovačevićeva dramska lica kusaju poratnu čorbu u zemlji posuvraćenih vrednosti“, ali zaslužuju barem malo Verine ljubavi, kao i Jakov, odnosno kao i svatko od nas.³⁴

Nekoliko novopronađenih pjesama Vladana Desnice, unatoč simpatijskom trudu Vladana Bajčete,³⁵ nije me uvjerilo da je poezija jača strana Desničina pripovjedna diskursa, kao što su me smještanje, odnosno ponovno čitanje Desničinih *Proljeća* i drugih djela u kontekstu srpske lirske proze, tzv. enciklopedijskoga romana, posebno u vezi s Kišovim *Peščanikom*, autora Nikole Marinkovića i Milomira Gavrilovića, pomalo zbunili, naime, teško ih možemo prihvatiti.³⁶ Naviknut da Desnicu čitamo kao reprezentanta esejističke proze, uostalom, kako je on na kraju zbornika prikazan i u školskim programima u Srbiji (Jelene Đorđević),³⁷ pomislio sam da se u suvremenih istraživača počela gubiti dijakronijska dimenzija istraživanja u korist svojevrzne interkulture jer mladi istraživači često kulturu osobne lektire pretpostavljaju pamćenju i razumijevanju književnosti s pomoću kronologije ili povijesti. Slične je, meni pomalo neuvjerljive, konstrukcije i rad Jelene Đ. Maričević, koja vidi renesansni *sujet* u prosvjetitelju Dositeju,³⁸ prema Desničinu ranom eseju, koji ipak pokazuje duboku vezanost Desnice sa srpskom književnom tradicijom, što se u nas

³² Isto, 159-169, 191-197, 307-319.

³³ Isto, 71-86, 84.

³⁴ Isto, 249-258, 257.

³⁵ Isto, 259-281.

³⁶ Isto, 223-234, 235-248.

³⁷ Isto, 341-351.

³⁸ Isto, 213-221.

redovito previđalo. I kad Desnica uz Andrića, koji će govoriti o Vuku, bude čitao taj svoj stari esej poslije otvaranja Petog kongresa Saveza književnika Jugoslavije, pred Sabornom crkvom u Beogradu, gdje su obojici položeni vijenci (već 1958.), kako nas izvještava u informativnom i objektivnom istraživanju Bojan Đorđević,³⁹ Beograd se priprema postati interkulturalni grad, ali ne zahvaljujući Crnogorcima, židovima ili muslimanima, Makedoncima, Hrvatima ili Slovencima, nego zahvaljujući pokretu nesvrstanih i – Afrikancima. Naime, Goran Korov daje instruktivan *Pregled angažmana beogradskih/srpskih/jugoslavenskih kulturnih radnika u Africi*, a zatim i kulturnih manifestacija afričke provenijencije u Beogradu, i zaista je šteta što se ta slika Beograda ne može nikako uskladiti s onim što se tada pisalo i govorilo pod pojmom *jugoslovenska kultura* i *jugoslovenska književnost*!

Moram otvoreno priznati da su mi najbliže autorice koje interkulturalnost shvaćaju kao prirodnu danost među našim kulturama, tako da se interkulturalizam, kao ni jugoslovenstvo koje ga povremeno zamjenjuje, ne osjeća nametnutim. Posebno je u tom smislu vrijedan rad Jelene Milinković o časopisu *ProFemina* (1994. – 2011.), koji izlazi kao anti-ratni, antinacionalistički i feministički projekt, nažalost, s nekoliko godina zakašnjenja, ali koji je istinski aktivan interkulturalni časopis jer na svojim stranicama često donosi tekstove, čak čitave izbore i preglede, iz druge postjugoslavenske književnosti i kulture, iako i ovdje zaključna analiza skreće u jednostavnije jugoslavenske vode, povezujući „feminističke politike sa politikom jugoslovenstva“.⁴⁰ *Bilježnice Robija K. Viktora Ivančića*, popularne na objema stranama, hrvatskom i srpskom interkulturalizmu, prema iscrpnom tumačenju Stanislave Barać, kao da ostvaruju povlašteno međukulturalno mjesto, ono isto koje danas svi trebamo, koje (možda) „više ne zahteva državnu zajednicu, ali zahteva razumevanje, toleranciju i stalnu saradnju nosilaca obavezujućeg, i negativnog kao i pozitivnog, zajedničkog nasleđa“.⁴¹

A da je svega toga, ne samo za vrijeme ratova u zadarskom zaleđu, Desničinu zavičaju, među nama bilo i ostalo premalo, ne samo između dviju nacionalnih kultura, nego između drugih opreka, poput ruralno – urbano, unutar rodničkih opreka, između kolonizatora i koloniziranih i sl., najbolje pokazuje ambiciozna analiza romana *Zimsko ljetovanje* Marine Protrke Štimac. Za razliku od romana *Proljeća Ivana Galeba*, koji se rjeđe interpretira u cijelosti, ovaj kratki roman doživio je već nekoliko relevantnih tumačenja (Nemec, Zima, Kravar, Dukić, Brajović), naprosto i zato što isijava svojom idejno-umjetničkom kritikom ograničenosti i s njom povezane međusobne netrpeljivosti, pa se s pravom zaključuje da „bismo ovaj roman trebali čitati izvan granica kojima se u fokus postavlja rahla granica morlačkog življa“ jer su „koncepti prema kojima usmjerava svoj interes“ naprosto „ljudski, antropološki, u smislu modernističkog interesa za mehanizme funkcioniranja zajednice“.⁴² Zato bi rad Ive Tešić, da je autorica samo malo više povjerenja imala prema interkulturalnom pristupu, kao eminentno prijateljskom, prijateljstvo kritičara i pisca (Jeremića i Desnice) mogao protumačiti izvan starih jugoslavenskih mjerila (Barca i sl.)⁴³ jer bi prijateljstvo shvatila kao ono što ono jest: međusobna razmjena simpatija, ideja i interesa, unutar povjerenja,

³⁹ Isto, 297-306.

⁴⁰ Isto, 127-138, 136.

⁴¹ Isto, 99-116, 114.

⁴² Isto, 199-212, 28.

⁴³ Isto, 321-340.

zajedničkoga polja djelovanja, čega se ne može i ne smije odreći ni hrvatsko-srpski, srpsko-hrvatski interkulturalizam. Odnosno, kakvo (prijateljstvo) nalazimo unutar određene interkulturalne razmjene, međuknjiževnoga tumačenja ili interkulturalne književnosti, koja je budućnost svijeta. Naime, vjerojatno je empatijska interkulturalna perspektiva, iz koje ipak progovara većina priloga, značajna stručna dobit, pa i nova kvaliteta hrvatsko-srpskih, srpsko-hrvatskih odnosa, barem među odabranim znanstvenicima.

S jednim važnim dodatkom, koji bih volio upisati u sljedeće naše susrete: *pacifizam*, hrvatsko-srpski, srpsko-hrvatski pacifizam, kako to gordo zvuči! Upišimo stoga četiri riječi u budućnost naših projekata i odnosa:

pacifizam – kao ideologija;

interkulturalnost – kao metoda i kao polje istraživanja;

ekologija – kao način života, borba za goli život;

poezija – kao umjetnost, život dostojan čovjeka.

4.

Na kraju, prisjetimo se prigodno, zajedno s urednikom ovoga i suurednikom svih drugih zbornika te ustrajnim voditeljem projekta „Desničini susreti“, naše prve suradnje – rasprave o knjizi *Vojna Hrvatska*. Raspredajući o hrvatsko-srpskim odnosima na regionalnom i na internacionalnom planu, bio sam rekao i zapisao: „Slažemo se, znači, u tome da je za prevrednovanje odnosa srpske i hrvatske nacionalne integracije u cjelini potreban cjelovit pogled iz opće (danas bih rekao: i komparativne) perspektive, dok je na regionalnom planu potrebno uočiti, analizirati i sistematizirati osobite interkulturalne procese, sa svim obilježjima interkulturalnih zajednica, koji mogu, ali i ne moraju, biti karakteristični za međunacionalne odnose u cjelini.“⁴⁴ Zapravo, nemam što tome dodati ni nakon gotovo trideset godina, ni nakon toliko teških ratnih i drugih iskustava i *tijesnih vremena*, u kojima smo mi južnoslavisti u Hrvatskoj djelovali kao *prividno živi ljudi*, čak i na *Desničinim susretima* (naime, nikada do sada institucionalno nismo mogli biti njihovi suorganizatori). Nadoknađivali smo to pojedinačnom suradnjom ili – starim drugarstvom.

⁴⁴ Kovač, „Regionalizmi i nacionalne integracije“, *Naše teme*, 33/7-8, 1989, 1938-1941.